

EDYTA KONCEWICZ-DZIDUCH
WYDZIAŁ FILOZOFICZNY
AKADEMIA „IGNATIANUM” W KRAKOWIE
KRAKÓW, POLSKA
edytadziduch@o2.pl
<https://doi.org/10.17234/9789531755139.16>

PTAKI W POLSKIEJ I CHORWACKIEJ FRAZEOLOGII

Artykuł poświęcony jest semantyczno-kulturowej analizie frazeologizmów zawierających nazwy ptaków, w której zwrócono uwagę na następujące zagadnienia: 1. antropocentryzm tych idiomów, jak również określeń będących nazwami ptaków, 2. połączenia semantyczno-konotacyjne idiomów z hiperonimem: *ptak*, chorw. *ptica* we frazeologii polskiej i chorwackiej, 3. związek analizowanych idiomów z obrazem świata zwierząt we frazeologii: ptactwo domowe posiada znacznie więcej negatywnych konotacji znaczeniowych, niż ptaki żyjące na wolności. Jeśli chodzi o ptaki swobodnie żyjące, to negatywne konotacje znaczeniowe posiadają tylko te, przebywające bliżej człowieka. Nazwy ptaków dzikich i drapieżnych tworzą nieliczne frazeologizmy, które mają przeważnie pozytywne konotacje znaczeniowe, wyjątkami są: *dudek*, *sęp*, chorw. *kukavica*, 4. ekwiwalencję znaczeniową wielu frazeologizmów, spowodowaną podobieństwem warunków życia, kultury, tradycji społeczeństw obu krajów, które znalazły odzwierciedlenie w języku. Podkreślić należy znaczny udział nazw ptaków we frazeologii animalistycznej, choć ten typ idiomów nie posiada dużej frekwencji w języku współczesnych użytkowników z powodu archaicznej struktury i niejasnej semantyki (*szpakami karmiony* ‘sprytny’, *dobiti vrapca* ‘nic nie dostać’).

Słowa kluczowe: *frazeologia animalistyczna, ptak, idiom, konotacje semantyczne*

Związki wyrazowe z nazwami ptaków stanowią znaczną część zasobu frazeologii animalistycznej każdego języka. Nazewnictwo ornitologiczne jest bogate i różnorodne, choć tylko niektóre z określeń ptaków należą do frazeologii, znacznie więcej znajdziemy ich w paremiologii, zwłaszcza w tzw. *przysłowiacz kalendarzowych*, związanych z ludową prognostyką dotyczącą przepowiadania pogody na podstawie obserwacji zmian zachodzących w przyrodzie, w tym przypadku – zachowania ptaków (Hampl 2012: 23) – „Gdzie bocian na gnieździe siedzi, tam piorun nie uderzy”, „Jak kukułka przyleci na suchy las, to będzie głodny czas, a jak zakuka w zielonym gaju, spodziewaj się urodzaju”, „Jak przylecą bociany – pierwszy zagon zorany” (Adalberg i Krzyżanowski 1969–1978).

W poniższej analizie nie bierze się pod uwagę przysłów i porzekadeł ludowych, jako elementu badań frazeologicznych, choć wielu językoznawców widzi dla nich miejsce w szeroko rozumianej frazeologii (Chlebda 1991: 25, Nowakowska 2005: 41).

Człowiek, stojąc na czele otaczającego go świata natury, dokonuje podziału i kategoryzacji występujących w nim zjawisk. W ramach taksonomicznej lub systematycznej klasyfikacji świata zwierząt wyodrębniamy: ssaki, ryby, ptaki, gady, płazy, owady oraz organizmy niższe. W podziale tym głównym kryterium decydującym o zaliczeniu

zwierząt do poszczególnych grup jest podobieństwo ich cech biologicznych oraz sposobu adaptacji do środowiska. Każda z podanych gromad dzieli się w swoim obrębie na niższe, bardziej szczegółowe kategorie, a są to: rząd, rodzina, rodzaj, gatunek, który jest w tej klasyfikacji jednostką najniższego rzędu, podstawową (Biniewicz 2007: 14). Tego typu klasyfikacja systematyczna znajduje zastosowanie w badaniach terminologii i nazewnictwa animalistycznego. W analizie lingwistyczno-kulturowej związków frazeologicznych zawierających nazwę zwierzęcia ważna jest klasyfikacja o charakterze socjologicznym (Skawiński 2000: 99), która uwzględnia społeczny dystans zwierzęcia w stosunku do człowieka. Wyodrębnić tu możemy następujące grupy:

1. zwierzęta domowe (*pets*) – najbliżej człowieka, oswojone, niejadalne,
2. zwierzęta hodowlane (*farm animals*) – oswojone, jadalne, służące do pracy,
3. zwierzęta lasów i pól (*field*) – dzikie, nieoswojone zwierzęta, żyjące blisko człowieka,
4. dzikie zwierzęta (*remote*) – nie poddające się kontroli człowieka, żyjące z dala od niego.¹

Podobną socjologiczną klasyfikację zastosować można do ptaków, wśród których wydzielono wszystkie z podanych wyżej grup: 1. Ptaki będące zwierzętami domowymi – kanarek, papuga, 2. Ptaki hodowlane – kura, kaczka, gęś, indyk, 3. Ptaki żyjące blisko człowieka, w parkach, na polach, łąkach – wróbel, wrona, gołąb, sikorka, kruk, gawron, 4. Ptaki dzikie, żyjące w lasach, drapieżne – orzeł, jastrząb, sokół, cietrzew, dzięcioł, sowa, które człowiek może obserwować tylko w ograniczonym stopniu. Największą liczbę frazeologizmów wśród analizowanych przykładów tworzą przedstawiciele grupy drugiej i trzeciej, czyli ptactwo hodowlane oraz ptaki wolno żyjące w pobliżu człowieka.

W artykule, zgodnie z wyznacznikami frazeologizmu przyjętymi w polskiej i chorwackiej tradycji językowej (Lewicki 2001: 315, Fink-Arsovski 2002: 6), przyjęto następującą definicję frazeologizmu: jest to wielowyrazowa jednostka języka, którą cechuje asumaryczność znaczeniowa, metaforyczność, konotacyjność, odtwarzalność, a znaczenie całości związku nie jest sumą znaczeń składników.

Zagadnienie frazeologii ornitologicznej nie jest szczegółowo zbadane, zwłaszcza w chorwackiej frazeologii. Temat ten został podjęty między innymi w pracy Ivany Vidović Bolt *Životinjski svijet u hrvatskoj i poljskoj frazeologiji I.* (2011), gdzie jednak opracowana jest tylko kategoria ptaków domowych. Zagadnienie nazewnictwa ptaków we frazeologii pojawia się fragmentarycznie także w pracy Agnieszki Spagińskiej-Pruszak *Intelekt we frazeologii polskiej, rosyjskiej i chorwackiej. Z problemów językowego obrazu świata* (2003), czy Włodzimierza Wysoczańskiego *Językowy obraz świata w porównaniach zleksykalizowanych na materiale wybranych języków* (2006). Kompleksowej analizie tej grupy frazeologizmów dokonał Jerzy Treder w monografii *Nazwy ptaków we frazeologii polskiej* (2005). W polskich badaniach wyróżnia się także pu-

¹ J. Skawiński odwołuje się w tej klasyfikacji do pracy E. Leacha *Anthropologische Aspekte der Sprache: Tierkategorien Und Schimpfwörter*, Frankfurt 1986.

blikacja Halina Satkiewicz *Świat ptaków w polskiej tradycji językowej* (2001), również godne uwagi są dwie porównawcze analizy Julii Sahaty *Ptaki we frazeologii polskiej i ukraińskiej* (2009) oraz Lubomira Hampla *Ptactwo we frazeologii czeskiej i polskiej* (2012).

W niniejszej pracy analizie poddano frazeologizmy języka polskiego i chorwackiego, zawierające konkretną nazwę ptaka, lub hiperonim *ptak*, *ptica*. Zostały one wyekscerpowane ze słowników współczesnego języka polskiego i chorwackiego², polskich i chorwackich wyszukiwarek korpusowych (NKJP Poliqarp, PELCRA, Hrvatska jezična riznica), materiałów prasowych, źródeł internetowych dostępnych za pośrednictwem wyszukiwarki Google. Przedmiotem analizy są zatem związki obecne w języku współczesnych użytkowników, z wyłączeniem przysłów czy skrzydlatych słów.

Ptaki obdarzone umiejętnością latania mogą cieszyć się wynikającą z tego faktu swobodą, wolnością i możliwością obserwowania świata z góry. Dlatego też, z jednej strony stanowiły one obiekt podziwu i zazdrości człowieka, z drugiej zaś, jako istoty niewielkiego zazwyczaj rozmiaru, o delikatnej budowie, niewielkiej głowie, kojarzyły się z poczuciem kruchości egzystencji, bezradności wobec sił natury, a także z niewielką inteligencją. Z nazwami ptaków wiąże się bogata symbolika, ale również wiele negatywnych stereotypów. To stereotypowe postrzeganie ptaków niejednokrotnie odbiega od prawdy: gęś będąca synonimem głupoty jest w rzeczywistości jednym z inteligentniejszych ptaków, w przeciwieństwie do sowy, uznawanej tradycyjnie za symbol mądrości. Podobnie odbierane są: szpak, sroka, kruk, które choć charakteryzują się dużymi zdolnościami przystosowawczymi i inteligencją, nie są zbyt wysoko cenione przez człowieka.

Charakterystyczny dla frazeologii animalistycznej antropocentryzm jest widoczny także w przypadku frazeologizmów z nazwami ptaków. Człowiek obserwując zachowania ptaków, przenosi je na świat ludzi, stąd bierze się znaczna liczba frazeologizmów porównawczych – chorw. *bezobrazan kao vrabac, zaljubljen kao tetrijeb*, pol. *wyglądać jak zmokła kura, czupurny kogut*. Często same nazwy ptaków służą za określenia ludzi, co jest zresztą typowe nie tylko dla nazw ornitologicznych, lecz i innych zwierząt (*pies, świnia, kaszalot*) – *gęś, gąska*, chorw. *guska* ‘młoda, głupia dziewczyna’, *sroka* ‘gadatliwa kobieta’, *kogut, kogucik* ‘zadziorny mężczyzna’, *papuga* ‘osoba powtarzająca coś za kimś’, (pot.) ‘adwokat’, *kanar* (pot.) ‘kontroler biletów’, *sowa*, chorw. *sova* (pot.) ‘osoba prowadząca nocny tryb życia’, *skowronek*, chorw. *ševa* (pot.) ‘osoba lubiąca rano pracować’ (np. chorw. *jesi li sova ili ševa, czy jesteš sowa, czy skowronkiem*), chorw. *tukac, tuka* ‘głupa osoba’, chorw. *sokol* (lit.) ‘junak’, *orzeł* ‘osoba dobra w jakiejś dziedzinie’ – np. *być orłem z matematyki, sęp* (pot.) ‘osoba żyjąca na czyjś koszt’, (por. także: czasownik *sepić*), *jastrząb* (polit.) ‘zwolennik polityki opartej na konfrontacji i agresji’ – przeciwieństwo: *gołąb* (polit.) ‘zwolennik polityki pokojowej, opartej na negocjacjach’ (Zimny i Nowak 2009: 92). Podobne metaforyczne znaczenia mają chorwackie leksemy: *golub, jastreb* (Anić 1998: 261).

² Wykaz słowników będących źródłem ekscerpcji materiału znajduje się w bibliografii.

W przypadku określeń zwierząt należy zwrócić uwagę na dużą produktywność nazw hiperonimicznych w tworzeniu frazeologizmów (por.: *zwierzę, ryba*), to samo można też powiedzieć o hiperonimie *ptak*. W obu językach istnieje wiele ustalonych związków wyrazowych zawierających hiperonim *ptak, ptica*, które są kwintesencją tego, co człowiek myśli o ptakach, jak je ocenia i postrzega. Z jednej strony podkreślona zostaje ich umiejętność latania, wolność, niezależność: *wolny jak ptak, z lotu ptaka, przelotny ptak*; chorw. *slobodan kao ptica na grani, ptica selica, ptičja perspektiva, iz ptičjeg leta*; z drugiej strony, człowiek dostrzega też negatywne aspekty życia ptaków, a są to: kruchość i ulotność ich egzystencji: *po ptakach/po ptokach*³ ‘coś przepadło’, niewielka inteligencja: *ptasi mózdzek*, chorw. *ptičji mozak*, przewrotność, spryt, skłonność do oszustwa: chorw. *punjena ptica* (w języku polskim głównie z formą deminutywną: *ptaszek – ładny ptaszek, podejrzany ptaszek*), lenistwo, życiowa beztroška: *niebieski ptak* ‘człowiek uchylający się od pracy, obibok’ (pejoratywizacja biblijnego znaczenia), chorw. *živjeti kao ptice nebeske* ‘żyć nie troszcząc się o sprawy materialne’ – bardziej zgodne ze znaczeniem biblijnym.

Analizując związki i motywacje semantyczno-konotacyjne wyrażen zawierających nazwę ptaka, należy raz jeszcze podkreślić ludową, potoczną kategoryzację ptaków; niżej oceniane są te ptaki, które nie posiadają umiejętności latania, bądź nie jest ona u nich rozwinięta w znacznym stopniu – należą do nich ptaki domowe oraz struś (Satkiewicz 2001: 536). Ptaki latające, zwłaszcza te, które żyją w znacznej odległości od człowieka są wyżej wartościowane, ale ich nazwy są też rzadziej wykorzystywane do tworzenia frazeologizmów. Widać tu wyraźny związek z całościowym obrazem świata zwierzęcego utrwalonym we frazeologii, w którym zwierzęta domowe są zazwyczaj mniej cenione przez człowieka, albowiem są mu podległe i od niego zależne. To zjawisko zostało już wcześniej zauważone w języku, nie tylko w warstwie frazeologicznej, ale i w całej leksyce służącej do opisu świata zwierząt, która posiada pejoratywne zabarwienie, np.: *zdychać, zreć, łapa, morda, pysk, dziób* i trafnie określone mianem tzw. *arystokratyzmu ludzkiego* (Kempf 1989: 208). Ten termin ma podkreślać wyższość człowieka nad zwierzętami, a nawet swoistą „dumę rodową” z tego, że dzięki inteligencji, ujarzmił je i podporządkował.

W analizie semantycznej wybranych polskich i chorwackich frazeologizmów wyraźnie wyróżniają się trzy kategorie ptaków, które można uznać za podstawę socjokulturowej klasyfikacji: 1. ptaki domowe, hodowlane, 2. ptaki dzikie, żyjące w pobliżu człowieka, niedrapieżne, 3. ptaki dzikie oraz ptaki drapieżne, żyjące w pewnym od-

³ Oboczna forma *po ptokach* pochodząca z gwary śląskiej (*za te dwie godziny bydzie już po ptokach*) jest obecnie częściej używana w języku ogólnym, niż forma z języka literackiego: *po ptakach*. Ona jednak ma także swoje miejsce w języku (*no to jest już po ptakach*), co wynika z wyświetleń wyszukiwarki korpusowej PELCRA dla danych NKJP, http://www.nkjp.uni.lodz.pl/index_adv.jsp?query=po+ptokach&Submit=%C2%A0%C2%A0%C2%A0%C2%A0SZUKAJ%C2%A0%C2%A0%C2%A0%C2%A0&span=0&preserve_order=true&perpage=100&sort=srodek&second_sort=srodek&groupBy=---&groupByLimit=1&m_style=---& (Data dostępu. 14.04.2014)

daleniu od człowieka. Granice między tymi kategoriami są płynne: gołąb, kaczka, gęś mogą być ptakami dzikimi i hodowanymi, podobnie słowik, skowronek, sowa, kukułka, które żyją zarówno w pobliżu ludzi, jak i w lasach. Nazwy przedstawicieli dwóch pierwszych kategorii tworzą największą liczbę frazeologizmów, co wynika z możliwości częstej i bezpośredniej obserwacji ich zachowań przez człowieka.

1. Nazwy ptaków domowych, hodowanych przez człowieka (chorw. *perad*) – mimo niewielkiej liczby ich przedstawicieli (*kura, kaczka, gęś, kogut, indyk*; chorw. *koka/kokoš, patka, guska, pijetao, tukac, tuka*) tworzą prawie połowę zgromadzonych frazeologizmów. Człowiek przypisuje im przeważnie negatywne konotacje znaczeniowe, pomimo ich wielkiej użyteczności:

- głupota, nierozsądne postępowanie: *gęś, gąska – głupia, prowincjonalna, naiwna gęś, gąska, rozmawiać jak gęś z prosięciem*, chorw. *guska – ponašati se kao guske u magli, to i guske znaju; kura – znać się na czymś jak kura na pieprzu, trafiło się coś jak ślepej kurze ziarno, kurzy mózdzek, kurza pamięć*, chorw. *koka, kokoš – glup kao kokoš, kokošji mozak, kokošja pamet, kokošji pogled*; chorw. *pile – pileća glava, pileća pamet*; chorw. *tukac – baš je tukac, tuka – glupa kao tuka*,
- niedoskonałości wyglądu zewnętrznego: *kura – wyglądać jak zmokła kura*, chorw. *kokoš – izgledati kao pokisla kokoš; kaczka – chodzić jak kaczka, kaczka dziwaczka, kaczątka – brzydkie kaczątka*, chorw.: *patka – koračati kao sita patka, pače – pačji hod, ružno pače* – w odróżnieniu od polskiego frazeologizmu posiada nie tylko antropocentryczne znaczenie,
- agresja, zadziorny charakter, przerosł dumy, raczej jako atrybut mężczyzny – *indyk – nadać się, napuszyć jak indyk; kogut – czupurny jak kogut, czubić się jak dwa koguty; paw – chodzić jak paw, dumny jak paw; gęś – rządzić się jak szara gęś*. Ten ostatni frazeologizm, choć znacznie częściej stosowany w odniesieniu do kobiet, pojawia się też czasem jako określenie mężczyzny, np. *ostatni się wprowadził, a rządzi się jak szara gęś*,
- brak szerszych horyzontów myślowych, obojętność – *kura domowa, coś splywa jak woda po kacze, gęsi*; chorw.: *kokošji pogled, to i guske znaju*,
- nieliczne pozytywne cechy są przypisywane zwierzęciu jedynie wtedy, gdy posiada ono jakieś niezwykle właściwości: *kura znosząca złote jajka*, chorw. *zlatna koka, koka koja nese zlatna jaja* (zjawisko, przedmiot, rzadziej człowiek), *stara koka, dobra juha* ‘kobieta posiadająca duże doświadczenie seksualne’.

Warto zwrócić uwagę na sposób, w jaki w omawianych frazeologizmach dochodzi do zaakcentowania aspektu płciowości, co jest spowodowane potocznym, ludowym widzeniem świata. *Kogut, indyk, paw* – ucieleśniają takie cechy męskie jak: duma, agresja, podczas gdy: *kura, kwoka, gęś, kaczka* – symbolizują przywary kobiece, przede wszystkim: głupotę, ograniczenie horyzontów myślowych, niezgrabność, nieatrakcyjny wygląd.

2. Liczne i bogate znaczeniowo frazeologizmy tworzy grupa ptaków, które żyją na wolności, w pobliżu człowieka, często w pewnej koegzystencji z nim, mieszkańców parków miejskich, pól i łąk. Granice tej grupy są nieostre i rozmyte, należą

tu następujące ptaki: *wróbel, gołąb, sroka, kruk, wrona, jaskółka, bocian*, chorw. *vrabac, golub, svraka, gavran, vrana, lasta, roda*. Ze względu na fakt, że ptaki te są często obserwowane przez człowieka, stały się elementami swoistej mitologii, w której cechują je bogate konotacje kulturowe: bocian – ukazany jest jako ptak przynoszący dzieci (motyw jeszcze z wierzeń przedchrześcijańskich, także lelek, wrona, np. w Czechach); kukułka – znana jako symbol nieszczęścia, żalu po stracie ukochanej osoby (w tradycji południowosłowiańskiej), ale także jako ptak posiadający umiejętności wróżbiarskie (polskie wierzenia ludowe), jaskółka – występuje w roli zwiastuna wiosny lub deszczu, gołąb – to ptak biblijny o bogatej symbolice – Ducha Świętego, pojawia się także jako ptak ofiarny lub przynoszący dobrą nowinę – gołąb pokoju.

- Wyraźnie pozytywne konotacje wywołują związki frazeologiczne zawierające takie nazwy ptaków jak: *gołąb, bocian, łabędź, jaskółka*.
- Frazeologizmy z nazwami: *gołąb*, chorw. *golub* wyrażają głównie pochwałę zgodnego, spokojnego życia: *gruchają, żyją za sobą jak para gołąbków*, chorw. *živjeti kao goluba dva, gołąb, gołąbek pokoju*, chorw. *golub mira*.
- W przypadku frazeologizmów z nazwą łabędzia warto zwrócić uwagę na podkreślenie piękna, nie tylko w wymiarze fizycznym: chorw. *vrat kao u labuda, łabędzia szyja, łabędzi śpiew* ‘dzieło będące podsumowaniem, kwintesencją życia’, chorw. *labuđi pjev, labuđa pjesma*.
- Pozytywne konotacje znaczeniowe wywołuje przeważnie także *bocian*, chorw. *roda* – chorw. *donijela roda dijete; chodzić jak bocian; stać jak bocian na gnieździe* ‘zachowywać się dostojnie’, *bocian, który świat czyści* ‘człowiek, który chce naprawić wszelkie zło tego świata’ – z legendy o człowieku zamienionym za karę w bociana (Treder 2005: 191).
- Frazeologizmy z określeniem: *jaskółka*, chorw. *lasta* nie odnoszą się bezpośrednio do człowieka (z wyjątkiem archaicznego już frazeologizmu *włosy w jaskółkę* ‘fryzura męska, włosy zaczesane do tyłu’), wyrażają jednak pewne uniwersalne prawdy życiowe: *powiedziały jaskółki, że niedobre są spółki*⁴. W obu językach występują frazeologizmy: *pierwsza jaskółka*, chorw. *prva lasta*, które służą określeniu zjawiska, wydarzenia będącego zwiastunem zmian, zazwyczaj pozytywnych.

Większość frazeologizmów należąca do tej grupy posiada wyraźne nacechowanie negatywne, dotyczy to szczególnie związków zawierających takie nazwy ptaków jak: *sroka, wrona, kruk, wróbel, kawka*; chorw. *svraka, gavran, vrana, vrabac, čavka*. Służą one napiętnowaniu następujących przywar ludzkich i zjawisk uznawanych za niewłaściwe:

⁴ Źródłem tego popularnego powiedzenia jest bajka J. Brzechwy *Lis i jaskółka*, w której jaskółka została dwukrotnie przechytzona przez lisa. Zwierzęta zawarły spółkę, której celem była wspólna uprawa roli i podział plonów. Przy pierwszych zbiorach, gdy zasiali marchew, lis wybrał korzonki, a jaskółka wierzchołki. Następnym razem, gdy posiali kapuste, zamienili się przy podziale plonów na czym ponownie straciła jaskółka.

- hałaśliwość, wydawanie głośnych i irytujących dźwięków: chorw. *brbljati kao čavka, krakać jak wrony, kruki* (także w sensie metaforycznym: *wykrakać coś ‘przepowiedzieć coś złego’*),
- głupota: *wróble gnieźdzą się komuś w głowie* (arch.), *gapić się jak sroka w gnat*; chorw. *vrana je mozak popila* komu,
- szkodliwość, natrętne zachowanie: chorw. *kradljiv kao svraka, bezobrazan kao vrabac*,
- nierozsądne działanie, postępowanie: *chwycić dwie sroki za ogon*,
- bezsensowne, nikomu niepotrzebne działania: *strzelać z armaty do wróbli*, chorw. *plašiti vrane*,
- mała, znikoma ilość lub wartość (*czegoś, kogoś*) – *jeść jak wróbelek, ptaszek*, chorw. *jesti kao ptičica, dobiti vrapca, metni to vrapcu na rep*,
- wskazanie na pozytywne cechy zwierząt należących do tej grupy dochodzi do głosu we frazeologizmach podkreślających umiejętności radzenia sobie w życiu, spryt, doświadczenie życiowe: *ktoś nie wypadł sroce spod ogona, stary wróbel, szpakami karmiony*⁵; chorw. *nije komu valjda svraka mozak popila, stari vrabac*,
- wyjątkowość, oryginalność: *biały kruk* (rzadkość bibliofilska, niezwykle zjawisko, bardzo rzadko jako określenie osoby), chorw. *bijela vrana* (głównie służy określaniu osób), *biti kao vrana među golubovima*.

3. Nazwy ptaków dzikich, drapieżnych, które żyją z dala od siedzib ludzkich, mają niewielki udział we frazeologii – dotyczy to zwłaszcza języka chorwackiego. Podobnie jak w przypadku większości dzikich zwierząt, człowiek przypisuje im przeważnie cechy pozytywne, co widać przede wszystkim we frazeologizmach z nazwami ptaków dużych, potężnych: *orzeł – być orłem z czegoś, sokół – sokoli wzrok, nie urodzi sowa sokola*; chorw. *sokol – oko sokolovo*. Radość, szczęście, powodzenie kojarzone jest w obu językach ze skowronkiem: *być w skowronkach, radosny jak skowronek*, chorw. *ševa – zapjevala ševa komu, pečene ševe komu u usta padaju <s neba>*. Wielkie uczucie kojarzone jest z głuszcem – chorw. *zaljubljen kao tetrijeb*. Pojawiają się także konotacje negatywne, zazwyczaj w przypadku ptaków lepiej znanych człowiekowi, bądź też mniejszych rozmiarów: *kukułka, dudek, sowa, sęp*, chorw. *ćuk*. *Kukułka* to ptak znany w Słowiańszczyźnie jako zwiastun nieszczęścia, śmierci, cierpienia: chorw. *sinja kukavica, kukati kao sinja kukavica*, lub też przebiegłości, nieuczciwości: chorw. *podmetnuti komu kukavičje jaje, podrzucić komuś kukułcze jajo*. Podobne konotacje posiada w języku polskim także *sęp – robić coś na sępa* (pot.) ‘wykorzystywać kogoś’. W tej grupie występują również nawiązania do małej inteligencji ptaków, przykładem

⁵ Ten odchodzący już w zapomnienie frazeologizm, znany między innymi z *Trylogii* H. Sienkiewicza, gdzie pojawia się jako osobliwy komplement skierowany pod adresem znanego ze skłonności do forteli Zagłoby, ma swoje źródło w obserwacji zdolności przystosowawczych szpaków do życia w różnych warunkach, umiejętności obronnych i higienicznych (m.in. wykorzystywanie kwasu mrówkowego pozyskiwanego od zdeptanych mrówek) – na podstawie publikacji S. Kłosiewicza *Ptaki święte, przeklęte i inne*, Warszawa 1998.

może być: *dudek* – *wystrychnąć kogoś na dudka* ‘oszukać kogoś’, w języku chorwackim jest to *puchacz*: *ćuk – čekati (stajati) kao ćuk* ‘besmisleno gubiti vrijeme’.

Do tej grupy zaliczyć można też ptaki egzotyczne, przeważnie bliżej nieznanne obserwatorowi, choć niektóre hoduje się w charakterze zwierząt domowych. I tu również człowiek przenosi cechy zachowania tych ptaków do swojego świata: *papuga – powtarzać jak papuga, papużki nierozłączki, strus – strusia polityka*, chorw. *papiga – ponavljati kao papiga, noj – nojeva politika*. Widać wyraźnie, że człowiek nie zawsze właściwie te zachowania interpretuje, czego przykładem jest przypisywane strusowi tchórzostwo czy asekurantwo⁶.

Im lepiej dany ptak jest znany człowiekowi, bliższy mu, bądź też posiada jakieś charakterystyczne cechy zachowania, tym więcej powstaje frazeologizmów z jego udziałem, czego dowodzi istnienie związków wyrazowych z takimi nazwami jak: *kura, kaczka, gęś, wróbel, wrona*, chorw. *golub, guska, kokoš, vrabac, vrana*. Stanowią one prawie połowę wyekscerpowanych przykładów (102 przykłady z ogólnej liczby 223 zanalizowanych związków frazeologicznych). Zarówno w języku polskim, jak i chorwackim, widać duże pokrywanie się i podobieństwo konotacji znaczeniowych, zwłaszcza wśród najbardziej produktywnych grup frazeologizmów. Przypadki całkowitej i częściowej ekwiwalencji znaczeniowej nie należą tu do rzadkości, stanowiąc około 10% zebranych frazeologizmów (23 przykłady par, m.in.: *czarny jak kruk – crn kao gavran, gołąb pokoju – golub mira, brzydkie kaczątko – ružno pače, strusia polityka – nojeva politika, łabędzi śpiew – labuđi pjev, śpiewać jak słowik – pjevati kao slavuj, wyglądać jak zmokła kura – izgledati kao pokisla kokoš*). Na uwagę zasługuje fakt, że pewne konotacje znaczeniowe obecne są tylko w jednym z języków, przykładowo – w języku polskim: *kukułka* nie konotuje znaczenia bólu, cierpienia, a *indyk* nie symbolizuje głupoty; z kolei w przypadku języka chorwackiego odnotować należy nieobecność we frazeologii nazw takich ptaków jak: *orzeł, sowa, szpak, sęp*.

Frazeologia z nazwami ptaków, mimo długiej tradycji w języku, znacznej w nim reprezentacji, nie cieszy się obecnie dużą popularnością, znajomością i frekwencją, czego dowodzą chociażby dane, jakie możemy uzyskać korzystając z wyszukiwarek korpusowych i internetowych, a także analizując materiał słownikowy. Wiele z tych określeń zanika, niektóre należą już do archaicznej warstwy w obu językach, np.: *szpakami karmiony* ‘sprytny, zaradny’, *zaganiać kaczki* ‘być pijanym’, *wróble gnieźdzą się komuś w głowie* ‘być głupim’, chorw. *dobiti vrapca* ‘nic nie dostać’, *u prve pijetlove* ‘bardzo wcześnie’. W tych przemianach językowych widoczna jest ucieczka, oddalenie człowieka od świata natury, niewielki kontakt zwłaszcza z przyrodą dziką, tak charakterystyczny dla przodków, dziś stłumiony przez współczesną cywilizację. Trudno nie zgodzić się z opinią polskiego badacza frazeologii ornitologicznej – Jerzego Tredera, który zauważa, że tzw.: „ptasia frazeologia ogólnie ubożeje i ptasi świat jakby oddala

⁶ Chowanie głowy w piasek nie jest zachowaniem mającym na celu ukrycie się przed niebezpieczeństwem, ale służy lokalizacji zagrożenia poprzez wyczucie drżenia ziemi – według: Kłosiewicz, *Ptaki święte*..., s. 10.

się od człowieka i osad ludzkich. Jego znajomość staje się tylko udziałem profesjonalistów, czyli ornitologów, leśników i pracowników rezerwatów.” (Treder 2005: 220).

LITERATURA

- Biniewicz, Jerzy. 2007. Zwierzęta w dyskursie naukowym. W: *Bestie, żywy inwentarz i bracia mniejsi. Motywy zwierzęce w mitologiach, sztuce i życiu codziennym*. Kowalski Piotr et al. (red). Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego. 9–19.
- Chlebda, Wojciech. 1991. *Elementy frazematyki. Wprowadzenie do frazeologii nadawcy*. Opole: Łask.
- Fink-Arsovski, Željka. 2002. *Poredbena frazeologija: pogled izvana i iznutra*. Zagreb: FF Press.
- Hampl, Lubomir. 2012. *Ptactwo we frazeologii czeskiej i polskiej*. Bielsko-Biała: Wydawnictwo Akademii Techniczno-Humanistycznej.
- Kempf, Zdzisław. 1989. Dwa aspekty wyrazów negatywnych dotyczących zwierząt. *Język Polski*. 69(3–5). 208–209.
- Kłosiewicz, Stefan. 1998. *Ptaki święte, przeklęte i inne*. Warszawa: Prószyński i S-ka.
- Lewicki, Andrzej; Pajdzińska, Anna. 2001. Frazeologia. W: *Współczesny język polski*. Bartmiński, Jerzy (red.). Lublin: Wydawnictwo UMCS. 315–333.
- Nowakowska, Alicja. 2005. *Świat roślin w polskiej frazeologii*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Sahata, Julia. 2009. Ptaki we frazeologii polskiej i ukraińskiej. *Postscriptum Polonistyczne*. 1(3): 143–152.
- Satkiewicz, Halina. 2001. Świat ptaków w polskiej tradycji językowej. *Prace Filologiczne*. 46: 535–539.
- Skawiński, Jacek. 2000. Językowy aspekt badań nad zwierzętami w kulturze. *Zeszyty Etnologii Wrocławskiej*. 1(2): 93–121.
- Spagińska-Pruszek, Agnieszka. 2003. *Intelekt we frazeologii polskiej, rosyjskiej i chorwackiej. Z problemów językowego obrazu świata*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Treder, Jerzy. 2005. *Nazwy ptaków we frazeologii i inne studia z frazeologii i paremiologii polskiej*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Vidović Bolt, Ivana. 2011. *Životinjski svijet u hrvatskoj i poljskoj frazeologiji I*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Wysoczański, Włodzimierz. 2006. *Językowy obraz świata w porównaniach zleksykalizowanych na materiale wybranych języków*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.

SŁOWNIKI:

- Adalberg, Samuel; Krzyżanowski, Julian. 1969–1978. *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Anić, Vladimir. 2004. *Veliki rječnik hrvatskoga jezika*. Zagreb: Novi Liber.
- Bąba, Stanisław; Liberek, Jarosław. 2001. *Słownik frazeologiczny współczesnej polszczyzny*. Warszawa: Polskie Wydawnictwo Naukowe.
- Kłosińska, Anna et al. 2005. *Wielki słownik frazeologiczny PWN z przysłowiami*. Warszawa: Polskie Wydawnictwo Naukowe.
- Matešić, Josip. 1982. *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Menac, Antica, Fink-Arsovski, Željka; Venturin, Radomir. 2003. *Hrvatski frazeološki rječnik*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- Moguš, Milan; Pintarić, Neda. 2002. *Poljsko-hrvatski rječnik*. Zagreb: Školska knjiga.
- Müldner-Nieckowski, Piotr. 2003. *Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego*. Warszawa: Świat Książki.
- Skorupka, Stanisław. 1967. *Słownik frazeologiczny języka polskiego*. t. I–II. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Wielki słownik frazeologiczny*. 2009. Latusek, Arkadiusz (red.). Kraków: Krakowskie Wydawnictwo Naukowe.
- Zimny, Rafał; Nowak, Paweł. 2009. *Słownik polszczyzny politycznej po roku 1989*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

ŹRÓDŁA INTERNETOWE

- Wyszukiwarka korpusowa PELCRA dla danych NKJP – <http://www.nkjp.uni.lodz.pl/>
- Hrvatski jezični portal – <http://riznica.ihjj.hr/index.hr.html>

SUMMARY

BIRDS IN POLISH AND CROATIAN PHRASEOLOGY

Idioms with the names of birds and hyperonyms: *ptak*, *ptica* make up a large part of animal-related idioms. The following aspects should be considered:

1. anthropocentrism of the names of birds and the idioms containing them
2. semantic and connotative analysis of idioms with the hyperonym: *ptak*, *ptica*.
3. the relation of idioms containing the names of birds with the set-up of the animal world in the animalistic phraseology. There are more idioms with negative meaning that involve poultry, whereas in the case of other birds, negative connotations are usually attached to those living in close proximity to humans. Wild birds and birds of prey are not included in many collocations; when they are, their connotations are usually positive, with the exception of *kukavica*, *dudek*, *sep*.
4. the large equivalence of idioms containing the names of birds in Polish and Croatian due to the fact that both countries belong to the same European cultural circle and tradition. Although bird names often occur in the Polish and Croatian animalistic phraseology, the idioms containing them are not very frequent among contemporary speakers because of their archaic structure and often opaque meaning (*szpakami karmiony* 'cunning', *dobiti vrapca* 'to get nothing').

Keywords: *animalistic phraseology, bird, idiom, semantic connotations, Polish, Croatian*

